

Окремі аспекти обмеженої майнової відповідальності релігійних організацій

Є.О. Ятченко
кандидат юридичних наук,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Стаття присвячена дослідженню питання обмеженої майнової відповідальності релігійних організацій у випадку невиконання ними передбачених у договорі зобов'язань. У статті автор також досліджує можливості активізації діяльності суб'єктів підприємницької діяльності у напрямку укладання договорів із релігійними організаціями, підтримуючи позицію законодавця про неможливість звернення стягнення на майно культового призначення за претензіями кредиторів.

Статья посвящена исследованию вопроса ограниченной имущественной ответственности религиозных организаций в случае невыполнения ими предусмотренных в договоре обязательств. В статье автор также исследует возможности активизации деятельности субъектов предпринимательской деятельности в вопросе подписания договоров с религиозными организациями, поддерживая при этом позицию законодателя о невозможности обращения взыскания на имущество культового назначения за претензиями кредиторов.

The article is dedicated to research the limited property responsibility of religious organizations if they don't execute to obligations, which was noted in the contract. In this article the author also researches to possibility as active confinement of contracts between a businessman and a religious organization. The author also supports the position of legislator about imperturbable to inverse the collecting to cult property of religious organizations.

Ключові слова: релігійні організації, майно культового призначення, договір, обмежена майнова відповідальність, звернення стягнення.

Постановка проблеми

При здійсненні своєї діяльності релігійні організації, як суб'єкти цивільного права, мають право укладати, але не досить активно укладають, договори, в тому числі й з суб'єктами підприємницької діяльності. В Україні зареєстровано більше тридцяти тисяч релігійних організацій, які мають потребу в укладенні не лише договорів про надання комунальних послуг, а й інших договорів, зокрема договорів підряду на будівництво культових споруд, договорів позики тощо. Однак розвиток зазначеного сегмента ринку в Україні стримується через існуючу проблему обмеженої майнової відповідальності релігійних організацій. Проблема відповідаль-

ності майнової релігійної організації за укладеними нею договорами полягає в тому, що найбільш цінними майном, яке перебуває у власності релігійної громади, є культова будівля (споруда). На останню ж, як на майно культового призначення, відповідно до ч. 3 ст. 20 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23.04.1991 року не може бути звернено стягнення за претензіями кредиторів [1]. При цьому релігійна громада, як правило, має незначну кількість грошей, а отже, і її відповідальність за невиконання або неналежне виконання умов договорів, в тому числі й з суб'єктами підприємницької діяльності, фактично є обмеженою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Широке коло питань, пов'язаних із цивільно-правовою відповідальністю суб'єктів цивільного права, вивчали розробляли В.І. Борисова, Т.В. Боднар, О.В. Дзера, І.О. Дзера, О.С. Іоффе, В.В. Луць, Р.О. Стефанчук, С.Я. Фурса, Т.С. Шкрум та ряд інших вітчизняних науковців. Із численних публікацій науковців, які надруковані останнім часом, слід виділити працю О. Міхно [2, с. 71–74], в якій авторка узагальнює позиції науковців щодо визначення ознак цивільно-правової відповідальності, а також роботу К. Шкарупи [3, с. 63–65] про відповідальність у виконавчому провадженні як правову гарантію забезпечення належної поведінки суб'єктів правовідносин.

Невирішені частини загальної проблеми

У цій статті автор на підставі теоретичних досліджень зазначених науковців намагається дослідити особливості накладення стягнення на майно релігійної організації та можливості задоволення обґрунтованих вимог кредиторів за рахунок належного боржнику – релігійній організації майна звичайного вжитку та подвійного призначення, а також майна інших осіб. На думку автора, саме цей шлях повинен сприяти вирішенню проблеми обмеженої відповідальності релігійної організації за взятими нею на себе зобов'язаннями, в тому числі й перед суб'єктами підприємницької діяльності.

Формулювання цілей статті

Метою цієї публікації є дослідження феномену обмеженої відповідальності релігійних організацій та пошук шляхів активізації бізнес-середовища в укладенні договорів із релігійними організаціями.

Виклад основного матеріалу дослідження

Відповідно до ч. 1 ст. 7 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23.04.1991 року релігійні організації в Україні утворюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру

[1]. Саме для досягнення зазначеної мети релігійні організації й використовують культові будівлі та інше майно культового призначення, яке згідно з чинним законодавством може перебувати як у власності, так і в користуванні релігійної організації як юридичної особи.

Забезпеченість релігійних організацій культовими спорудами, як зазначає М.Р. Новиченко, у 2007 році складала лише 68,9%, дефіцит на культові споруди призводить інколи до гострих міжконфесійних конфліктів, в які залучаються представники політичних партій, широка громадськість [4, с. 69]. На нашу думку, проблема забезпеченості релігійних організацій культовими спорудами зберігається і донині. Звичайно ж, однією із основних причин виникнення дефіциту культових споруд у власності релігійних організацій в Україні слід вважати проведену свого часу радянською владою націоналізацію майна релігійних організацій. У роки незалежності релігійним організаціям в Україні повернуто тисячі культових споруд, однак це лише частково зняло гостроту цієї проблеми. Дослідженню питання повернення державою майна культового призначення релігійним організаціям автором приділена значна увага [5, с. 290–295], а тому в цьому дослідженні на зазначеному питанні ми не концентруватимемо увагу. На нашу думку, вихід із цієї складної ситуації щодо забезпеченості релігійних організацій культовими спорудами слід шукати у сприянні релігійним організаціям з боку держави та інших суб'єктів цивільного права у будівництві нових культових споруд.

Слід врахувати, що будівництво культової будівлі (споруди) далеко не проста справа, воно потребує не лише значних коштів, які у більшості релігійних громад, як правило, відсутні, а й відповідного досвіду будівництва та сучасної будівельної техніки. Останні є в будівельних організаціях, які могли б надати платні послуги із будівництва культових споруд релігійним організаціям, уклавши відповідний договір

будівельного підряду, який слід розглядати як господарський договір. Дійсно, спеціалізовані будівельні організації можуть виступати суб'єктами господарського договору, в тому числі й у випадку будівництва культової будівлі (споруди), виступаючи як підрядник. Суб'єктами господарського договору (замовниками) можуть виступати й релігійні організації як юридичні особи, оскільки, як справедливо зазначають Л. Ніколенко та Г. Лагуткіна, негосподарські організації (юридичні особи) при здійсненні ними господарської діяльності, необхідної для досягнення мети, передбаченої їх установчими документами, слід розглядати як суб'єкти господарського договору [6, с. 37]. Саме з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру й будують релігійні організації культові будівлі (споруди).

На перший погляд, відсутні перешкоди для укладення зазначеного виду господарських договорів між релігійними організаціями та будівельними організаціями. На практиці саме так і відбувається, але лише за наявності достатнього фінансування проекту з будівництва конкретної культової споруди. Якщо ж у релігійної організації у цей час відсутня достатня сума для фінансування необхідних витрат, пов'язаних із будівництвом культової споруди, то проблематичним є пошук будівельної організації, яка погодиться виконувати будівельні роботи частково за власний кошт, сподіваючись у майбутньому отримати компенсацію своїх витрат та винагороду за виконану роботу. Причина відмови будівельної організації в укладенні зазначеного господарського договору з релігійною організацією ґрунтується на відсутності впевненості, що остання як партнер зможе виконати свої зобов'язання, зокрема оплатити вартість будівельних робіт. Крім цього, існує проблема в цій ситуації і в задоволенні вимог кредитора – будівельної організації за рахунок майна замовника, якщо ним виступає релігійна організація, оскільки на майно культового призначення, відповідно

до ч. 3 ст. 20 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23.04.1991 року, не може бути звернено стягнення за претензіями кредиторів [1], а вартість майна некультового призначення, як правило, не може покрити витрати понесені кредитором. Відповідно виникає потреба у класифікації майна релігійної організації, а також конкретизації поняття «майно культового призначення» та переліку майна, на яке може бути звернене стягнення за претензіями кредиторів.

Розв'язати цю проблему можна було б шляхом отримання релігійною організацією необхідних на будівництво коштів у банківській установі, уклавши відповідний договір банківського кредиту. Відповідно до положення про кредитування, затверджене постановою Правління Національного банку України від 29.09.1995 року № 246, гроші надаються у користування юридичним або фізичним особам на певний строк і під відсотки. При цьому, зрозуміло, розмір договірних процентів, які встановлюється сторонами, обмежується хіба що умовами конкуренції на цьому ринку.

Важливе місце в належному здійсненні договору банківського кредиту посідає забезпечення виконання зобов'язання позичальника, яке полягає у поверненні в указаний в договорі термін позичених коштів та вчасній сплаті нарахованих відсотків. Як зазначає Р.А. Майданник, «обумовлене сторонами договору забезпечення є істотною умовою такого правочину і обов'язковим елементом волевиявлення кредитора на укладення договору, за відсутності якого можна припустити ймовірність того, що позикодавець взагалі не надав би згоди на укладення договору позики» [7, с. 365]. Але знову ж таки забезпечення, яке могло б слугувати заставою, у релігійних громад, як правило, не має. Звернення стягнення на збудовану культову споруду також, як уже зазначалось, забороняється законом. Ризики банку в цій ситуації є досить високими, а тому й кредитна ставка буде за цим договором відповідно

високою, а це не може влаштувати вже релігійну організацію. Отже, однією із суттєвих причин неукладення договору банківського кредиту із релігійною організацією, як і у випадку небажання укладати договір будівельного підряду з релігійною організацією, є обмежена майнова відповідальність останньої.

Слід зазначити, що обмежену відповідальність науковці розуміють як різновид цивільно-правової відповідальності, яка полягає у застосуванні судом відступу від принципу повноти відшкодування завданої шкоди та стягненні з правопорушника на користь потерпілої особи певних майнових санкцій, які за обсягом менше від завданої шкоди. При цьому Р.О. Стефанчук наголошує, що обмежена відповідальність можлива лише у випадках, які прямо передбачені у законі або договорі, та виділяє три основні випадки обмеження розміру цивільно-правової відповідальності, а саме: 1) наявність альтернативної неустойки або виключної неустойки, яка відповідно до ч. 3 ст. 624 ЦК України може бути встановлена договором; 2) обмеження шкоди, що підлягає відшкодуванню, тільки реальними збитками; 3) наявність «змішаної» вини, тобто вини як з боку заподіявача шкоди, так і з боку потерпілої особи [8, с. 137].

Цей перелік випадків обмеженої відповідальності не є вичерпним, а тому доцільно вести мову про обмеження розміру відповідальності певних суб'єктів, зокрема релігійної організації, розміром лише частини наявного в цього суб'єкта майна. Як уже зазначалось, на майно культового призначення не може бути звернено стягнення за претензіями кредиторів, а отже, законодавець виключає майно культового призначення із майна, за рахунок якого кредитор в майбутньому зможе отримати задоволення своїх вимог. Відповідно суб'єкт, який вступає у договірні правовідносини із релігійною організацією, повинен орієнтуватись на обмежені можливості свого контрагента в питанні відшкодування можливих збитків. На нашу думку, таке обмеження відповідальності релігійної організації не є порушенням

прав контрагентів у договорі, оскільки воно закріплене у законодавстві та декларується релігійною організацією при укладенні договору, а тому цей контрагент сам вирішує, чи укладати із суб'єктом правовідносин, який не має великих статків, той чи інший договір.

Обмеження майнової відповідальності релігійної організації не слід розглядати як обмеження дієздатності юридичної особи. Юридична особа відповідно до ст. 92 ЦК України набуває цивільних прав і обов'язків і здійснює їх через свої органи, які діють відповідно до установчих документів та закону, при цьому ці органи не повинні перевищувати свої повноваження. Зокрема, загальними зборами релігійної громади можуть бути обмежені повноваження свого органу щодо укладення тих чи інших угод, відчуження майна тощо, але при цьому релігійна організація не втрачає своєї дієздатності та продовжує здійснювати свою статутну діяльність із задоволення релігійних потреб громадян у повному обсязі. Тим більше, що встановлене законодавцем обмеження майнової відповідальності релігійної організації не обмежує її дієздатність, хоча певною мірою й обмежує бажання окремих контрагентів укладати договори з релігійною організацією через ризики неотримання повного відшкодування своїх збитків.

На перший погляд, норма закону (ч. 3 ст. 20 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23.04.1991 року) шкодить укладенню договорів релігійними організаціям із суб'єктами господарювання та не сприяє активізації бізнес-середовища. Однак при цьому слід враховувати, що ця норма захищає право власності релігійної організації на майно культового призначення, оскільки без цього майна релігійній організації буде важко задовольнити релігійні потреби громадян, а незадоволені релігійні потреби призводять до напруги у суспільстві, яка, відповідно, ще більше породжує недовіру та стримує розвиток контактів, в тому числі й у бізнес-середовищі. Відповідно доцільніше обрати так звану «меншу

шкоду» і визнати правову норму про заборону звернення стягнення на майно культового призначення виваженою та необхідною.

Питання ж будівництва культових споруд можна вирішити в інший спосіб. Релігійне об'єднання, до складу якого входить конкретна релігійна громада, має зазвичай більші фінансові можливості, добре знає потенційні можливості учасників тієї чи іншої релігійної громади зібрати необхідні кошти на будівництво культової будівлі (споруди) в майбутньому та й краще розуміє необхідність будівництва такої споруди в конкретному місці, а тому орган релігійного об'єднання може прийняти зважене рішення про надання відповідних гарантій. Отже, релігійне об'єднання може виступати гарантом виконання зобов'язань релігійною організацією перед будівельною організацією чи банківською установою. Якщо кількість договорів, у яких виконання зобов'язань релігійними організаціями гарантується релігійним об'єднанням, буде обмеженою, то заборона на відчуження майна культового призначення за претензіями кредиторів перестане бути перепорою для активного укладання договорів за участю релігійних організацій. Крім цього, релігійна організація та відповідне релігійне об'єднання можуть здійснювати будівництво спільним коштом і визнати збудовану культову споруду спільною частковою власністю, частка кожного може бути визначена за розміром внеску на будівництво.

Не вбачається законодавчих заборон і в створенні релігійними організаціями спеціального фонду для будівництва культових будівель (споруд) під патронатом держави чи релігійного об'єднання або декількох таких об'єднань. Враховуючи, що держава ще не повернула релігійним організаціям все майно культового призначення, яке свого часу було націоналізовано, а зараз використовується переважно муніципальними закладами, як-то: архіви, музеї чи лікарні, для суспільних потреб, виникає питання надання державою компенсації релігійним організаціям

– колишнім власникам цих культових споруд або їхнім правонаступникам. Водночас надання адресної компенсації конкретній релігійній організації ускладнюється тим, що важко визначити правонаступника тієї релігійної організації, в якій була націоналізована конкретна культова споруда, яка використовується для суспільних потреб. Компромісом у розв'язанні зазначених проблем могла б стати фінансова та інша підтримка державою будівництва культових будівель (споруд) через спеціальні фонди, утворені релігійними організаціями з цією метою.

Звичайно ж, краще попередити, в тому числі й запропонованими автором способами, виникнення проблем, пов'язаних із примусовим відчуженням та реалізацією майна релігійних організацій. Однак слід шукати й прийнятні шляхи якомога більш безболісного для релігійної організації задоволення вимог кредиторів.

Як зазначає І.М. Кучеренко, для деяких видів майна чи власників законодавством встановлюється особливий порядок відчуження деяких видів майна [8, с. 140]. На нашу думку, такий підхід законодавця слід повною мірою поширювати й на примусове відчуження окремих видів майна релігійної організації, оскільки, як уже було доведено раніше автором [9, с. 60–67], релігійні організації традиційно мали і мають особливий статус суб'єкта цивільних праввідносин та власника майна.

Звернення стягнення на майно боржника полягає у його арешті (опісі), вилученні та примусовій реалізації. Особливості застосування звернення стягнення на майно залежать від того, хто є боржником, – фізична чи юридична особа. Зважаючи на це, наприклад, визначають черговість звернення стягнення на майно боржника. У першу чергу звертається стягнення на готівкові та безготівкові кошти юридичної особи, а в другу чергу – на майно, яке поділене на три групи залежно від залучення його до безпосередньої діяльності юридичної особи [10, с. 91–92]. Автором вже пропонувалась класифікація

майна релігійної організації за правовим режимом використання: 1) майно виключно культового призначення; 2) майно звичайного вжитку; 3) майно подвійного призначення [11, с. 5], яка буде доречною і в разі визначення черговості звернення стягнення на майно боржника – релігійної організації – і не суперечитиме визначеному законодавцем порядку звернення стягнення на майно юридичної особи, а лише деталізує окремі моменти.

Якщо в релігійної організації наявні грошові кошти, як готівкові, так і в установах банку або ж кредитних установах, то саме на них повинно звертатись стягнення. У випадку недостатності грошових коштів звертається стягнення на майно звичайного вжитку релігійної організації, як-то: речі чи майнові права. В такому разі релігійна організація, на нашу думку, не повинна мати жодних привілеїв у порівнянні з іншими юридичними особами. Майно ж культового призначення, на яке законодавець взагалі забороняє звертати стягнення за претензіями кредиторів, слід поділяти на майно виключно культового призначення та майно подвійного вжитку. Майно виключно культового призначення, тобто майно, яке не використовується з іншою метою, а лише для задоволення релігійних потреб громадян, зокрема культова будівля (споруда), не може бути відчужене у релігійної організації для задоволення претензій кредиторів. На майно ж подвійного призначення, тобто речі, які використовуються і як майно культового призначення, і як майно звичайного вжитку, наприклад допоміжні церковні споруди, на нашу думку, може бути звернено стягнення за претензіями кредиторів, але лише у випадку, коли недостатньо грошових коштів та майна звичайного вжитку для задоволення претензій кредиторів цієї релігійної організації. Крім цього, слід надати релігійній організації, у якій примусово відчужено майно подвійного призначення, право протягом одного року викупити його в нового власника за ціною реалізації зазначеного майна.

Висновки

1. Встановлену законодавцем заборону накладення стягнення за претензіями кредиторів на майно культового призначення слід розглядати як виважену та необхідну, а також як підставу для встановлення обмеженої відповідальності релігійної організації за невиконання нею своїх зобов'язань.

2. Питання нестачі у релігійної організації власних коштів на будівництво культових споруд та неможливість звернення стягнення на майно культового призначення релігійної організації за претензіями кредиторів не слід розглядати як перепони для укладення господарських договорів суб'єктів підприємницької діяльності із релігійними організаціями, в разі якщо релігійне об'єднання виступає гарантом виконання зобов'язань релігійною організацією перед будівельною організацією чи банківською установою.

3. Як компроміс у розв'язанні проблеми компенсації державою вартості націоналізованого у релігійних організацій майна культового призначення та проблеми необхідності будівництва нових культових споруд могла б стати фінансова та інша підтримка державою будівництва культових будівель (споруд) через спеціальні фонди, утворені релігійними організаціями з цією метою.

4. На майно подвійного призначення, тобто речі, які використовуються і як майно культового призначення, і як майно звичайного вжитку, може бути звернено стягнення за претензіями кредиторів, але лише в разі якщо недостатньо грошових коштів та майна звичайного вжитку для задоволення претензій кредиторів цієї релігійної організації.

5. Пропонується надати релігійній організації, у якій примусово відчужено майно подвійного призначення, право, закріпивши його у відповідних нормах чинного законодавства, протягом одного року викупити зазначене майно у нового власника за ціною реалізації.

Список використаних джерел

1. *Про свободу совісті та релігійні організації*: Закон України від 23.04.1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 25. – Ст. 283.
2. *Міхно О.* Деякі загальні положення про цивільно-правову відповідальність / О. Міхно // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 7. – С. 71–74.
3. *Шкарупа К.* Особливості відповідальності у виконавчому провадженні / К. Шкарупа // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 8. – С. 63–65.
4. *Новиченко М.Р.* Повернення церковного майна як пріоритет державної політики щодо релігії та Церкви / М.Р. Новиченко // Пріоритети державної політики в галузі свободи совісті : шляхи реалізації : зб. наук. матеріалів «круглого столу» [«Пріоритети державної політики в галузі свободи совісті: шляхи реалізації»], (Київ, 25 травня 2007 р.) / Держ. комітет України у справах національностей та релігій, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. – К. : Світ Знань, 2007. – С. 69–70.
5. *Ятченко Є.О.* Повернення культового майна релігійним організаціям в Україні та захист їх майнових прав / Є.О. Ятченко // Держава і право: зб. наук. праць. Серія: Юридичні і політичні науки. – 2006. – Вип. 34. – С. 290–295.
6. *Ніколенко Л.* Особливості господарського договору як підстава виникнення господарських зобов'язань / Л. Ніколенко, Г. Лагуткіна // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 6. – С. 36–39.
7. *Цивільне право України* : підручник : у 2-х кн. / [Дзера О.В., Боброва Д.В., Довгерт А.С. та ін.] ; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – [2-е вид., допов. і перероб.]. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – Кн. 2. – 2005. – 640 с.
8. *Енциклопедія цивільного права України* / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; відп. ред. Я.М. Шевченко. – К. : Ін Юре, 2009. – 952 с.
9. *Ятченко Є.О.* Особливий статус релігійної організації як суб'єкта цивільних правовідносин та власника майна / Є.О. Ятченко // Українське релігієзнавство. – 2007. – № 44. – С. 59–70.
10. *Білоусов Ю.В.* Виконавче провадження : навч. посіб. / Ю.В. Білоусов. – К. : Прецедент, 2005. – 192 с.
11. *Ятченко Є.О.* Речові права релігійних організацій на майно культового призначення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Є.О. Ятченко. – К., 2010. – 20 с.